

*a Ferran, que comença a caminar
estes muntanyes, estos barrancs*

1. Un topònim. Un dels noms de lloc més curiosos i alhora problemàtics que hi ha al terme de Benissa és “Comalatori”. Documentat com a tal en les seues formes més antigues dels s. XVIII i XIX fa referència, en línies generals, a una zona situada a la partida del Quisi i d’extensió considerable, però no delimitada amb exactitud. Abraçaria, segons Joan Josep Cardona, el “pla que hi ha abans d’arribar a la via del tren, dins del *camí del Quisi* a poca distància del *Pont del Quisi*”.¹ El cadastre antic de Benissa (del segon terç del s. XX) el situa des del pla que hi ha abans d’arribar als riurals de les Valleses (decantant-lo especialment cap a la gran coma que dona al barranc del Quisi) fins arribar pel camí a la via del tren, just abans de tocar el pont del Quisi.

Els problemes d’indefició del territori que abasta Comalatori o del lloc concret al qual faria referència van de la mà, a més a més, de les dificultats per a desentranyar el seu significat originari. J.J. Cardona, fent-se eco d’una opinió generalitzada entre els veïns de la partida, escrivia que “ignorem si es tracta d’una mala pronunciació de “Coma” i “Oratori”, ja que “els informadors indiquen que en la casa més important del paratge (Pere Vallesa) existí un oratori”. El cadastre antic de Benissa, per la seua banda, recollia el topònim sense “contraure”, és a dir, com a “*Coma del Oratori*”, segurament perquè va agafar com a bona l’explicació que donaven els veïns de la partida. En un treball posterior, així mateix, Cardona va aportar una notícia que podria reforçar aquesta idea, i que feia referència al territori d’una ermita situat enfront d’un terreny del Pou de la Perera (Llenes), un lloc que l’autor tornava a posar en relació, encertadament, amb l’actual casa de Pere Vallesa, i de rebot amb la possible arrel “coma de l’oratori” del topònim Comalatori.² Aquesta espècie d’ermita caldria identificar-la, sens dubte, amb la “*casa de campo con labranza del clero de Benisa, habitada*” que l’arquebisbe Fabian y Fuero reportava l’any 1791, en l’apartat (molt general) de la partida “*Grumers Olivos en flor*”.³ Una propietat, d’altra banda, que el 1844 era posada a la venda pública amb la desamortització d’Espartero, anomenada també com a Comalatori.⁴ Els actuals propietaris de la casa de Pere Vallesa ens

Comalatori: recomponent topònims, ruïnes i llegendes per a una història del barranc del Quisi (Benissa)

Teodoro Crespo Mas

confirmen, pel seu costat, que aquella casa va ser antigament propietat de l’església.

2. Ruïnes i llegendes. En la zona sud-est de l’àrea que comprén Comalatori hi ha un altre topònim denominat el Tros de la Sènia, que fa referència a una antiga gran propietat amb la seua casa de tros. També l’arquebisbe Fabian y Fuero, en el mateix punt en què parlava de la “*casa de campo con labranza del clero*”, anomenava l’existència d’una “*casa de campo con labranza y huerto, vulgo la sénia o noria del Dr. Joseph Torres, habitada*”.⁵ La finca degué rebre el nom, inevitablement, d’una sénia que hi hauria en la zona i que avui ja no existeix, però que degué situar-se probablement en un pou de forma allargada que es conserva avui en dia en els límits de la finca (figs. 1, 5). La sénia, d’aparença bastant antiga, potser ja no estava en funcionament a finals del s. XVIII, perquè Fabian y Fuero no parlava explícitament de la seua existència; fet estrany si pensem que a tots els pobles on veia una sénia en deixava constància dient que hi havia “*casa de campo y noria*”.

Fig. 1: Restes del pou d'una antiga sénia al costat del Tros de la Sénia (font: l'autor)

Dins d'aquesta propietat del Tros de la Sénia es conserva encara, mig derruïda, una edificació peculiar i insòlita, en certa manera anòmala dins del context arquitectònic de la zona (figs. 2, 3, 7). Situada a l'altura de la casa del Tros de la Sénia però a l'altre costat del barranc del Quisi, es tracta, aparentment, d'una casa, però que té una planta quadrada (5'20 x 5'35 m) i una certa altura, pel que es veu de dos pisos, rematada per una teulada d'una sola crugia, i que recolza en principi la seua paret nord-oest en el bancal (més alt) del costat. La construcció té, a més a més, altres elements curiosos que augmenten la seua particularitat. Hi ha, en primer lloc, una porta amb arc de mig punt en el costat dret de la seua paret nord-est (fig. 4), que va ser cegada i en el racó que ocupava van fer una ximeneia. El sostre de la primera planta, així mateix, era de volta i s'accedia a la planta superior per unes escales estretes de caragol, però està quasi tot enfonsat (igual que la paret sud-oest, part de la façana i la teulada) i només queden les restes de les escales i de l'arrancament de la volta. Finalment, i com a element que crida poderosament l'atenció, hi ha una espècie d'obertura a la paret amb un gran arc de pedra situat en l'interior de la paret nord-oest, que no té en principi una explicació clara (fig. 5): avui en dia és un espai diàfan que degué ser dedicat a armariet o a pesebre, però semblaria a primera vista un antic accés a l'exterior de l'edifici o potser a una altra habitació (hi ha, en aquest sentit, dues "mosses" en dues dovelles superiors de l'arc, que ens preguntem si degueren ser per a encaixar taulons i tancar l'accés⁶), però el buit està tapat amb un mur de pedra i, sobretot, dóna al bancal sobre el

qual estaria recolzada aquella paret de l'edifici. És una construcció, per tant, d'alguna manera estranya, ja que no respon a la tipologia de cases de camp típica del món rural benisser, que tenen normalment dos crugies centrals més allargades, amb un riurau davant i un corral annex darrere.

Figs. 2, 3, 4, 5: Edifici del Tros de la Sénia: dalt a l'esquerra, parets exteriors sud-est (façana) i nord-est; dalt a la dreta, vista de l'edifici des de la casa del Tros de la Sénia; baix a l'esquerra, paret interior nord-est (amb porta cegada baix a la dreta); baix a la dreta, paret interior nord-oest (amb l'arrancament de la volta, obertura amb arc de pedra i escala de caragol) (font: l'autor)

Preguntats els veïns de la partida del Quisi sobre la funció que tenia aquell edifici, no hem trobat una memòria clara al respecte. Alguns diuen que va ser un molí (el molí del *tio* Pepe el Surdo –o *tio* Romano– del Quisi), però això és d'entrada impossible per les característiques que presenta la casa. Altres informadors ho descrivien com una espècie de dependències agrícoles de la casa principal del Tros de la Sénia, com Francesc Crespo Ivars, que recordava haver vist de xiquet que el propietari guardava en la part de baix un burro (diu que hi havia un pesebre), i que tenia una pallissa en la part de dalt a la qual s'accedia per les escales de caragol. La notícia oral més interessant que tenim sobre la construcció, amb tot, ens la donava el *tio* Andreu de Cantares en el programa *Paratges, contatalles i personatges* dedicat a la partida del Quisi que va emetre Telebèrnia l'any 1989. Conversant amb el *tio* Miquel del Pou de la Perera, i després d'haver estat parlant sobre El Molí

del Quisi, derivaven la discussió cap a la qüestió següent:

- tio Miquel de la Perera: “Escolta, i la *bòveda* de la torre del Tros de... Llenes... d’allí...?”
- tio Andreu de Cantares: “...de la Sènia”.
- MdLP: “Allí hi ha una *bòveda* en vell...”.
- AdC: “Encara està, encara està. Però això està *algo confundit*, ara. [...] *Mosatros* això diem la Torreta dels Moros. Ara volen que... estos homes, diu que això no, que això és un molí. Un molí no pot ser perquè els molins són redons, perquè *tenen que girar les moles* i s’enganxen els cantons”.
- MdLP: “Estaran *confundits* amb el molí de baix”
- AdC: “Estaran *confundits*. El molins de vent són redons, i eixe d’aigua no n’hi ha cap. I *ahí* hi ha molta cosa de moros...”.⁷

El tio Andreu de Cantares, com veiem, afirmava que aquell edifici era conegut com la “Torreta dels Moros” (l’única denominació, d’altra banda, que hem pogut documentar). La notícia és molt i molt interessant, no perquè estiga parlant-nos d’una estructura d’època islàmica o morisca (les característiques arquitectòniques de l’edifici no són d’aquella època), sinó perquè l’antiguitat de la construcció degué fer que la mentalitat popular la situara en un passat ben remot. A més a més, per a justificar aquesta denominació, Andreu de Cantares remetia a unes altres restes que, en la seua opinió, eren també d’època islàmica:

- AdC: “...i *ahí* hi ha molta cosa de moros, perquè d’enfront d’on està això hi ha una *tuberia* mora, tu la sènia no l’has vista, a l’altre costat del barranc, d’enfront de l’hort, aquells bancals que tenen oliveres i ametlers, allà a la punta que fa el barrancó, allà l’*atre* any va caure una sulsida i va eixir una *tuberia* feta a mà dels moros, uns tubos *aixina* curtets grossos mal fets, que eixa quan arriba al meu hort i al del meu germà acaben [en] unes pedres, això era que volien portar-li la Font de Paratella a la reina de Calp mora”.⁸

Aquestes restes, per tant, servien en el relat del tio Andreu de Cantares per a reforçar la idea que aquella torreta estava en un context on hi havia més restes

islàmiques, i que per tant calia ubicar-la en aquella època. En realitat, la “interpretació” històrica que feia Andreu de Cantares d’aquelles restes tenia molt de llegendari, però no es tractava, com tindrem ocasió de comprovar en breu, d’una afirmació anecdòtica ni privada de significació. Estava deixant constància, per contra, d’un testimoni carregat de fortes implicacions històriques i relacionat, de forma sorprenent, amb la qüestió que estem abordant ací.

De moment, i en qualsevol cas, aquest veí del Quisi aportava una informació ben rellevant per dos motius: en primer lloc, perquè amb l’apel·latiu de “torreta” ja estava indicant-nos una possible funció originària de l’edifici; i en segon lloc perquè, vinculant-la als “moros”, ens estava dient que la seua antiguitat es perdia en la memòria de la gent. Els documents històrics, com sol passar sovint, vindrien a confirmar aquesta percepció popular.

3. Una notícia històrica. La font més clara (i de moment única) que tenim per intentar saber què fou l’edifici que acabem de descriure diu així: “*Otra pieza de tierra la qual esta sita en el termino de la villa de Benisa partida del Quisi y se nombra vulgarmente La Senia hay en ella su casa de campo y torre y es comprensiva de treinta jornales de arar poco mas o menos y un jornal y medio de ellos es regadio de la fuente dels Jorros y barranco está plantado de algunos frutales y hortalizas y parras y lo demás de diferentes arboles*”. Aquesta referència, que apareix en l’*Expediente de Hidalguía* de Joseph Torres Eximeno de l’any 1792,⁹ no deixa lloc a dubtes: en l’última dècada del s. XVIII, en una propietat “*sita en el termino de la villa de Benisa*”, en la “*partida del Quisi*” i que “*se nombra vulgarmente La Sènia*”, “*hay en ella su casa de campo y torre*”. Cal identificar aquesta torre, inevitablement, amb la Torreta dels Moros de la qual parlava Andreu de Cantares. Ara bé: quina funció pogué tenir una torre en aquell indret, i separada a més a més del mas principal que estava a l’altre costat de barranc?

L’edificació cal situar-la, sens dubte, dins del moviment històric més general de “re poblament” del camp benisser que va començar cap a finals del s. XVII i va continuar amb força al llarg del s. XVIII, protagonitzat principalment pels grans propietaris que van començar

a construir les denominades “cases de tros” en les seues grans finques¹⁰ (Josef Torres Eiximeno, a banda de ser un personatge influent de l'època, va pertànyer a una de les principals famílies de terratinents de la Benissa d'aleshores¹¹). Dins d'aquesta primerenca ocupació i posada en explotació més exhaustiva del món rural benisser, un dels problemes principals que van haver d'afrontar els nous habitants del camp va ser la desprotecció: estaven aïllats del nucli urbà i exposats a eventuals perills de pirates o de bandolers. Això degué generar la necessitat d'instal·lar alguna mena de sistema de vigilància i/o control del territori i de dotar les edificacions d'algun tipus de “fortificació”, sobretot en aquells llocs situats, com en el nostre cas, en vies de comunicació principals.

La casa del Tros de la Sénia gaudia, en aquest sentit, d'una ubicació privilegiada, ja que estava situada al costat d'un dels camins principals que comunicava Benissa i Calp pel barranc del Quisi. No debades ha estat un territori poblat des d'antic: en tota la zona que queda a l'oest de la Torre dels Moros hi ha les restes d'un jaciment d'època romana dels ss. I-II,¹² una vil·la o una casa de camp, situada precisament en un punt en alt des del qual es controlaven les vies que pujaven des de Calp cap a l'interior, i que ja en època medieval conduïen per un costat a Benissa pel barranc de Santa Anna, i per l'altre a tota la zona de Paratella-Berdica-Teulada per la gran coma que s'obria des del Tros de la Sénia.

Avui dia, i a pesar de la malesa del barranc, si mirem cap a l'entrada de la coma que comença a pujar des del Tros de la Sénia encara podem entreveure, a un costat i altre del barranc, com sobresurt tant la torre com la gran casa de tros. La torre a un costat, i la gran casa a l'altre, per tant, s'eregien en el passat com dos autèntiques portes d'entrada a tota aquella vall, dos “pilars d'Hèrcules” que dissuadirien, en un primer moment, al qui volguera passar per allí, ja que deixarien ben clar que aquell territori tenia propietari i estava vigilat. La torre, a més a més, estava situada en el costat de la zona de l'hort, dalt d'una gran bassa que recollia l'aigua del barranc a través d'una séquia, i que la distribuïa després per a regar un hort ben extens (fig. 6).

Fig. 6: El Tros de la Sénia en la foto del vol americà del 1959 (font: Instituto Nacional de Geografía: <http://www.fototeca.cnig.es/>. Les indicacions són nostres)

Pot cridar l'atenció, per un altre costat, l'escassa altura de la Torre dels Moros, d'uns 5'5-6 metres aproximadament, però hi ha elements que conviden a pensar que en un origen degué ser més alta. En primer lloc, la teulada que comença en el mur nord-oest està obrada aprofitant trossos de teules trencades, fet que indica que pogué haver un enfonsament i després una reconstrucció de la teulada reutilitzant materials sulsits (sempre pensant, naturalment, que en un primer moment hi haguera una teulada i no un terrat). Així mateix, la paret nord-est presenta petjades de reparacions i de distintes fàbriques que fan pensar que va caure fins a una certa altura i sobre ella van posar la nova teulada. Possiblement tinguera també un finestró que va ser cegat i reconvertit en armariet interior quan es va refer l'estructura (fig. 4), ja que un tros de la paret exterior està feta amb pedra de tap menys grossa. La finestra de la paret de la façana, així mateix, sembla que tenia la teulada immediatament damunt, senyal que segurament la paret degué ser originàriament més alta.

Siga com vulga, aquesta mena de torretes de planta quadrada situades en el món rural dels s. xvi, xvii i xviii estan presents en molts llocs. A Benissa, sense anar més lluny, en tenim una ben coneguda, la torre de la casa del Tros de les Calcides, del s. xvi i que té unes mesures molt semblants a la nostra (la planta té 5'90 x 5'30 m).¹³ Tenim així mateix, situada també en el barranc del Quisi i a poca distància del Tros de la Sénia, la torre del Molí del Quisi que, tot i que lligada

a un molí fariner, presenta moltes semblances amb la dels Moros. La planta és de 5'45 x 5'45 m, el sostre de les dues primeres plantes és també de volta, una paret està recolzada en un bancal més alt i la seua antiguitat remunta al s. XVI o més enllà.¹⁴ Tal vegada, i eventualment, tinguera també funcions de control territorial, i qui sap si es pogué arribar a establir alguna mena de comunicació entre les dues torres.

A banda dels exemples locals n'hi ha d'altres datats als s. XVI o XVII en diversos llocs del País Valencià o Catalunya. La Torre de Carrals (Dénia), la Torre del Mas del Bisbe (Cambrils), la Torre dels Gats, la del Carmelet, la de La Sal i la del Carmen (Cabanes), la Torre del Mar (Borriana) o el Mas de la Torre del Baró (Benicàssim), són exemples que ens parlen, al cap i a la fi, d'una realitat comuna: el perill que suposava, en unes dates tan primerenques, atrevir-se a viure en el camp.

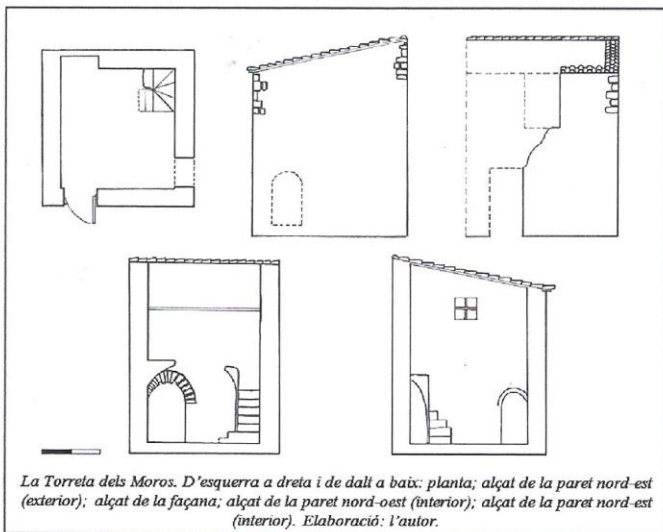

Fig. 7: Disseny aproximatiu de les restes de la Torre dels Moros

Comptat i debatut, la "casa de campo y torre" del Tros de la Sénia s'explica perfectament en el context benisser de finals del XVII o la primera meitat del XVIII. Quedaria, naturalment, molt per investigar, i la qüestió de l'arcada interior de pedra resta en aquest sentit com un problema interessant pendent de resolució (caldrà trobar, així mateix, els mitjans per a la conservació de l'edifici, atès el seu estat crític). No obstant tot, la informació de què disposem ens ha deixat entreveure una sèrie de conclusions importants, i la realitat complexa que comença dibuixar aquesta

nova torreta ens permet observar, inclús, un curiós moviment que es va donar en la història del camp benisser: que a un probable poblament islàmic dominat per "alcheriae cum turri", d'alqueries amb torre com la que representaria la Torre de Canor,¹⁵ va seguir, cinc-cents o sis-cents anys després amb la nova ocupació del món rural, un sistema de "cases de tros amb torre" o de grans massos fortificats d'una manera o una altra, i dels quals en tindríem ja uns quants exemples: la torre de la casa de Tros de les Calcides, potser la torre del Molí del Quisi (per bé que responguera a una altra funcionalitat), la casa del Tros de la Sénia, i altres cases de tros amb murs imponents com la casa de Tros dels Marins o la de Llenes. I inevitablement, ja que estava en el recorregut del barranc del Quisi i era propietat de benissers (encara que quedava dins del terme de Calp), la Casa Nova, una gran masia "fortificada" segurament més antiga però que responia, fil per randa, a uns paràmetres de poblament molt semblants.

4. "Coma de la Tori". En uns documents cartogràfics d'un interès excepcional que Josep Ferrer Ausina publica en aquesta revista de festes,¹⁶ concretament en els quaderns de camp del topògraf que cap al 1900 es va ocupar de dissenyar la zona del Tros de la Sénia, apareix que tant la casa principal del Tros de la Sénia com la "Torreta dels Moros" són denominats, específicament, amb el següent nom: "Casa de la Coma de Tori" (fig. 8).

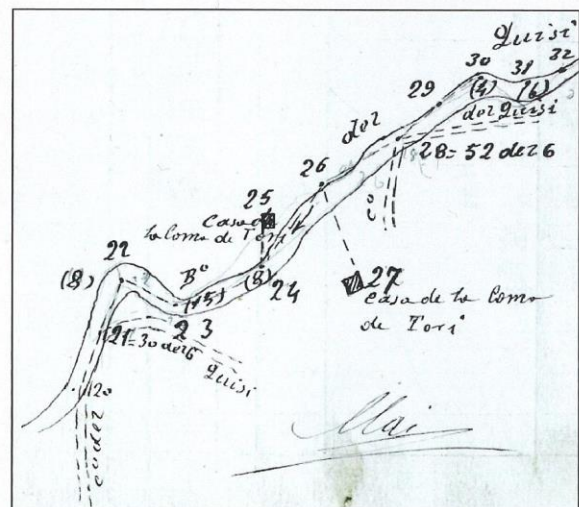

Fig. 8: El Tros de la Sénia en un quadern d'apunts topogràfics del 1900 (font: © Instituto Geográfico Nacional; Ferrer Ausina, J. (2014), "Uns plànols de Benissa...")

Es tracta, versemblantment, d'una altra forma del topònim "Comalatori", però que no indicava aquesta vegada la casa de Pere Vallesa sinó la del Tros de la Sénia. Potser l'informador del topògraf es va equivocar, potser guardava una memòria original del lloc on estava Comalatori, no ho sabem (i més avant ho haurem de discutir); però arribats a aquest punt s'imposa, de manera inevitable, el plantejament d'una altra hipòtesi sobre la denominació originària del topònim: que Comalatori haguera estat, en un primer moment, la "Coma de la Torre".

Comencem considerant, abans de discutir l'arrel o la ubicació exacta de "Comalatori", les possibilitats d'evolució fonètica que tindria aquesta proposta. Així, si pensem que el topònim es degué pronunciar en origen amb vocals molt obertes, pròpies de la parla de l'època, i que amb el temps acabaria dient-se de forma col·loquial i més ràpida, podríem pensar en la següent evolució del nom: Còma de la Tòrre > Còma de la Tòrra > Còma de la Tòrr[-] > Còma de la Tòri > Còma'la Tòri > Comalatòri.¹⁷

Aquesta proposta podria entrar, en principi, dins de la lògica fonètica de la parla de l'època. En molts documents medievals, per exemple, la paraula "torre" sol aparèixer escrita com a "torra", perquè la "e" oberta final es converteix en "a". Un exemple perfecte el tenim, sense anar més lluny, en un document de la Benissa del s. xvi, el de les guardes de la capitalitat, on la paraula "torre" apareix escrita com a "terra".¹⁸ Això troba explicació en la gran obertura que es feia de les vocals, i així es passava de la "o" oberta a la "e" oberta i de la "e" oberta cap a la "a": de "torre", per tant, a "terra". Per un altre costat, i pel que fa a la conversió de la "r" forta en "r" fluixa, en una altra llengua romànica com l'italià l'evolució en la toponímia de la paraula "torre" ha tingut com a resultat, ben sovint, la creació de noms com Tor Vergata, Tor Pignattara, Tor Pagnotta, Tor Tre Teste, etc. No és agosarat pensar, en conseqüència, que "torre" esdevinguera "tori" amb l'ús quotidià i continuat.

Altres arguments vindrien a reforçar que l'arrel del topònim haguera pogut ser "Coma de la Torre". En primer lloc, el més clar: que mentre tenim una torre efectivament documentada en Comalatori, no tenim la certesa absoluta que hi haguera un oratori en la zona. D'altra banda, és molt comú que les torres, castells o

construccions defensives deixen una empremta molt marcada en la toponímia dels paisatges, i a Benissa i rodalies se'n coneixen diversos casos: el castellet del Mascarat, el castellet de la Solana, la Torreta de Canor, el Tossal del Moro (que conserva les restes d'una torre islàmica), etc. Comalatori, una coma amb una torre, respondria perfectament a aquesta "lògica", i podria semblar fins i tot estrany si no haguera estat així. Finalment, un argument paisatgístic: que l'emplaçament de la casa de Pere Vallesa on estaria el presumpte oratori no queda dins de la coma, sinó en un alt, i a no ser que tota la coma haguera sigut propietat d'aquella casa podria resultar en principi il·lògic que un oratori ubicat fora de la coma haguera servit per a donar-li nom. Una coma, segons el diccionari, és una "despressió més o menys pregona i planera en un terreny de muntanya", una xicoteta vall en definitiva. És la definició, justament, de l'àrea que abasta el territori de Comalatori, i en aquest context: quin element millor, més visual i cridaner, li hauria pogut donar nom a aquesta gran coma sinó la torre situada a la seua entrada i que li donava accés? No estem negant, naturalment, que Comalatori haguera pogut derivar de "Coma de l'Oratori", però veiem molt més probable, arrel dels arguments i les evidències que hem exposat, la seua evolució a partir de "Coma de la Torre". Aquesta, a més a més, seria la proposta més coherent amb les expressions més antigues que s'han conservat del nom, i en les quals no hi ha cap element que conserve mínimament els inicis de la paraula "oratori": les primeres formes amb què J.J. Cardona documentava el topònim, en l'any 1760, eren "Coma de Latori", després "Coma de la Tori" i també "Comalatori", unes anotacions fetes indistintament pel mateix escrivà i que ens demostren, clarament, com estava contraient-se definitivament el topònim.¹⁹ "Coma de la Tori", en conseqüència, pogué haver derivat raonablement de "Coma de la Torre".

La formació del topònim, així mateix, podria ser un indicador per a imaginar l'antiguitat de la torre: si pensem que en el 1760 Comalatori ja estava fossilitzat, i que ja es desconeixia el significat originari, això significa que la torre existia, almenys, des de feia un segle (quatre o cinc generacions), temps necessari perquè el nom primer de Coma de la Torre haguera pogut donar com a resultat "Comalatori". Podríem

plantejar, per tant, que la casa del Tros de la Sénia s'haguera construït en l'últim terç del s. XVII amb la torre com a element de control. O podríem pensar, fins i tot, en un altra explicació, que deixem com a hipòtesi per confirmar: que la torre haguera pogut precedir la casa del Tros de la Sénia en el temps, potser com a element de control gestionat per tots els habitants de la coma, interessats en estar alertats de l'arribada de pirates que pujaren des de la mar.

Resta, finalment, un últim problema per resoldre: per què "Comalatori" va servir històricament per a identificar tant la propietat de Pere Vallesa com, segons va recollir després un topògraf, la casa i la torreta del Tros de la Sénia? Per què ha tingut sempre, així mateix, una delimitació territorial tan difusa? La resposta, en la nostra opinió, cal buscar-la acudint a altres paràmetres explicatius. Comalatori delimitava, en realitat, una àrea geogràfica, i no una propietat particular: una gran coma (tallada avui dia per la via del tren) que començava, pel nord, en la fita amb els Grumers, i que acabava pel seu accés sud a l'altura del Tros de la Sénia, precisament en el lloc on està la torre (fig. 9). Que acabara identificant-se indistintament amb la casa de Pere Vallesa o amb la del Tros de la Sénia seria una prova d'això ja que, com a les majors propietats de la zona que eren, degueren acabar "apropiant-se" del nom més general de la coma fent un exercici de sinècdoc: prenent el tot per la part.

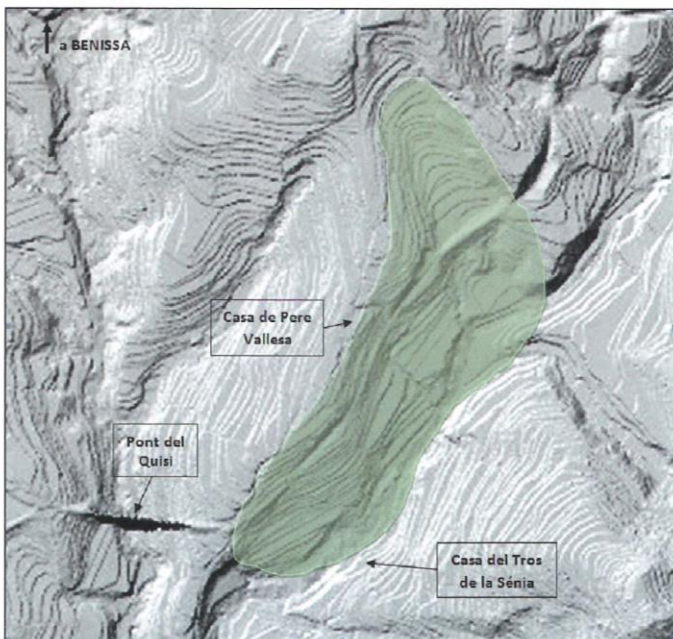

Fig. 9: Àrea que ocuparia la coma de Comalatori (font: <http://terrasit.gva.es/es/ver>. Les modificacions són nostres)

5. Cavanilles. Tenim, fins ara, un topònim lligat a una zona que conserva, en principi, el record de la funció d'unes ruïnes que no trobaven explicació. Prop de les ruïnes, així mateix, havíem aparcat momentàniament una "llegenda" que voldria vincular-se d'alguna manera a la seua època de construcció: una canonada d'època dels "moros" que portaria l'aigua des de la Font de Paratella fins als Banys de la Reina de Calp. La rellevància d'aquest relat, que enclou un interès enorme per al cas que estem tractant, segurament no haurà passat inadvertida a molts.

En les visites que va fer a Benissa i a Calp l'any 1792, el botànic Antoni Josep Cavanilles es va detenir a excavar i documentar les ruïnes dels Banys de la Reina. L'il·lustrat valencià va identificar de seguida aquell jaciment com les restes d'una antiga vil·la romana, i va imaginar el tipus de poblament que pogué haver en la planura de Calp en aquells segles. El pintava així:

"Todo anuncia que en los siglos floridos del Imperio Romano hubo allí casas de campo deliciosas. Y parece consiguiente hubiese en la inmediación alguna ciudad ó pueblo numeroso, ya fuese en las faldas septentrionales de Hifác, ó sobre el cerro donde hoy en dia existe la casa de campo de Don Josef Feliu. En efecto aun se ven por aquellas inmediaciones pedazos de un encañado capaz de conducir á un gran pueblo las aguas de la fuente Paratella, que nace en el término de Benisa, una legua al nordeste de las ruinas. Estas han quedado muchos siglos ocultas, y cubiertas de tanta arena, que en ella se han ido descubriendo sepulcros de los Moros, segun oí decir. Convendría registrar á fondo aquel recinto para descubrir lo que queda, y espero lo hagan otros amantes de la antigüedad erudita".²⁰

El testimoni, ja d'entrada, és extraordinari: no només perquè permet plantejar el manteniment d'una idea que ja va formular Cavanilles fa dos-cents anys, sinó també perquè ens indica que aquella creença estaria estesa per distintes parts del recorregut del barranc del Quisi: prop del tossal de la Casa Nova de

Calp (al Pla de Feliu), i prop de la casa del Tros de la Sénia.

Ignorem a quina espècie d'encanonat feien referència tant Cavanilles com Andreu de Cantares. Però del que no hi ha dubte és que la seua interpretació queia en bona mesura dins del terreny de la llegenda: primer perquè és impossible que des de la font de Paratella es portara aigua fins a Calp amb una canonada; i després perquè ni hi havia cap ciutat romana prop de la vil·la romana de Calp, com deia Cavanilles, ni els Banyes de la Reina eren els "banyets" d'una reina mora (tal com popularment s'han conegut sempre), sinó unes basses de la vil·la romana per a conservar el peix fresc.

En qualsevol cas, la presència d'aquesta "història" en distintes parts del barranc del Quisi planteja diversos interrogants: d'on va traure el *tio* Andreu de Cantares la idea segons la qual els tubs que s'havia trobat eren d'una canonada islàmica que portava l'aigua des de la Font de Paratella fins als Banyes de la Reina? Li havia arribat, indirectament i transformada, des de Cavanilles, a través dels segles? O era una idea que Cavanilles havia escoltat –i racionalitzat– dels veïns de la zona, i que s'hauria mantingut al llarg del temps situada en distintes parts del barranc del Quisi? La resposta a aquests interrogants no és senzilla, però hi hauria una possibilitat, en última instància, de perfilar el recorregut que va seguir aquesta "teoria".

6. La quadratura del cercle. No sol ser fàcil, quan s'intenta traçar la formació i evolució de certes idees o certes llegendes, trobar els seus circuits històrics, reconstruir els llocs per on han passat o les transformacions que han patit. El cas que ens ocupa, fugint d'aquesta tradicional dificultat, ens proporciona una possibilitat d'anàlisi excepcional.

En el seu *Diario de excursiones del viaje a Valencia* que es conserva a l'Arxiu del Reial Jardí Botànic de Madrid, Cavanilles escrivia que, el mateix dia que va arribar a Benissa (el 16 de maig del 1792), va emprendre l'estudi botànic del Penyal d'Ifach i, ja de retorn, va topar amb les ruïnes dels Banyes de la Reina. En tornar de nou a Benissa, on estava hospedant-se en la casa del poderós terratinent Joseph Feliu, va comentar les seues troballes als prohoms benissers que allí s'havien reunit per a rebre'l, i que en conèixer

la notícia el van obligar "à destinar dos días para esta expedición, franqueándome el s. dn. Joseph Feliu su casa de campo [la Casa Nova de Calp] con obreros e instrumentos".²¹ Aquells individus, a qui Cavanilles no s'oblidava anys després de donar les gràcies en les seues *Observaciones* posteriors, eren "los Señores Dn. Pedro Yvars Presbítero, Dn. Juan Antonio Feliu, Dn Juan Bautista Feliu [fill d'en Joseph Feliu]", i un altre potentat benisser que ja hem tingut ocasió de conèixer: "Dn. Joseph Torres Eximeno (ántes Abargues)"²², l'aleshores propietari del Tros de la Sénia.

Si reprenem ara de nou la pregunta amb la qual acabàvem el punt anterior ("com va arribar la idea d'una canalització que portava l'aigua des de la Font de Paratella fins a la planura de Calp des de la Casa Nova de Calp fins al Tros de la Sénia?"), trobem en aquesta informació un punt de connexió extraordinari: podria ser que Joseph Torres, propietari del Tros de la Sénia, haguera difós la idea per la seua finca de La Sénia després de llegir l'obra de Cavanilles? La seua propietat estava, al cap i a la fi, situada en el barranc del Quisi a mitjan camí entre la Font de Paratella i la zona de la Casa Nova de Calp, i es tracta, de moment, de l'únic lloc on tenim registrada aquesta "història", a banda de Calp. Si fóra així, tindríem que l'origen últim de la "teoria" que manifestava Andreu de Cantares va estar en l'obra de l'il·lustrat valencià. Una idea, això sí, lleugerament modificada, perquè les canonades que Cavanilles va imaginar per a portar aigua a una ciutat romana es convertirien després, en la mentalitat popular, en una vertadera llegenda: en uns tubs mal fets d'època "dels moros" que tenien com a missió dur l'aigua de la Font de Paratella fins als banyets d'una reina mora.

* * *

Dos poderosos benissers de finals del s. XVIII, Joseph Feliu Feliu i Joseph Torres Eximeno, propietaris de dos grans masos "fortificats", la Casa Nova de Calp i la casa del Tros de la Sénia, la primera dalt d'un tossal, amb matacà i aspecte de fortalesa medieval i la segona amb una torre per a vigilar l'accés a una gran propietat; una mateixa "teoria llegendària" ubicada en dos punts del barranc del Quisi, el Pla de Feliu de Calp i el Tros de la Sénia de Benissa, que remuntaria l'origen a unes observacions de Cavanilles

com a punt de connexió; un topònim, finalment, que revelaria no només els orígens d'una edificació en ruïnes sinó tota la configuració històrica d'un territori, d'una època, d'una societat. Vertebrant tota aquesta història transversal, en última instància, una gran artèria de comunicació entre Benissa i Calp, una gran unitat geogràfica: el barranc del Quisi.

Ningú no es pot banyar dues vegades en el mateix riu, deia la filosofia del grec Heràclit: tant la persona com l'aigua ja han canviat, d'una vegada a l'altra. L'aigua que recorre el barranc del Quisi ha vist passar, de la mateixa manera, societats, economies, arquitectures i mentalitats canviants, en un flux continu i incessant (*panta rhei*) de coses. No tot, però, s'ha esgotat com l'aigua, i moltes de les seues restes s'han conservat en forma de topònims, de ruïnes, de llegendes, articulades al capdavant per una gran contrada geogràfica. El barranc del Quisi es configura, just per això, no només com una via de comunicació física sinó també temporal, un punt de trobada de distintes èpoques. Un eix que vertebrava, i reuneix, paisatges històrics diferents, una teranyina intertemporal que fila, impertorbable, els passats, els presents i els futurs. Comalatori ens ha permès, per moments, de comprovar-ho: com un joc d'espills dialèctic ens ha retornat, en retalls centellejants, les formes fugisseres de la seua història.

- 1 Cardona i Ivars, J.J. & Cardona Ibáñez, M.J. (2006), *Els noms de lloc de Benissa. Fonts per al seu estudi*, Benissa, p. 65.
- 2 Cardona Ivars, J.J. (2013), "El paratge de Santa Anna", dins Cardona Ivars, J.J. (coord.): *L'ermita de Santa Anna de Benissa (1613-2013). 400 anys d'història i devoció*, Riurau Editors, p. 14, Benissa.
- 3 Ivars i Cervera, J. (2007), *La Marina Alta, segons l'informe Fabián y Fuero (1791)*, Dénia, p. 183.
- 4 La notícia deia així: "*Venta de bienes nacionales. Clero secular.- Alicante. [...] Una heredad, con casa y corral para ganado, llamada de Comalatori, en término de Benisa, señalada en el registro general con el número 599 y procedente del clero parroquial de dicha villa: consta de 23 y medio jornales, tierra plantada de 152 almendros, 101 algarobos, 36 higueras, 10 nesprilleros, un peral, 4 albaricoques, 2 olivos, 3 granados, 3.838 cepas vino, 1.158 cepas moscatel y 882 parras lindantes por saliente con tierras de don Luís Torres y arroyo el barranco del Quisi, por poniente con las de Juan Giner, y las de don Juan Torres, por mediodía con dicho arroyo y barranco, y tierras de José Giner, y al norte con las de doña Clara Iban, no tiene cargas, está arrendada á José Pineda hasta 31 de octubre de 1845 en 3.170 reales anuales, ha sido tasada en 49.500 reales; producía al clero 1.600 reales y ha sido capitalizada al respecto de 2.385 reales correspondientes á un año comun en 71.550 reales en que se saca á subhasta. Estas fincas son de mayor cuantía*" (*Diario de Madrid*, 25 de juny del 1844, nº 238).
- 5 Ivars i Cervera, J. (2007), *La Marina Alta, segons l'informe Fabián y Fuero (1791)*, Dénia, p. 183.
- 6 Ignorem quina funció tindrien, amb tot, aquesta mena de "mosses" en l'arcada. Només hem trobat un paral·lel en l'arc de l'església de Santa Agnès, a Les Pobles d'Aiguamúrcia (L'Alt Camp, Tarragona).
- 7 Programa *Paratges, contalles i personatges* dedicat a la partida del Quisi i emès per Telebèrnia l'any 1989 (min. 25). Es pot veure ara en InfobenissaTV: <http://www.infobenissa.cat/noticies/general/infobenissa-tv-entrevista-a-la-partida-del-quisi/>.
- 8 *Ibidem*.
- 9 Archivo Histórico Nacional, Leg. 18368, secc. Consejos, *Expediente De Hidalguia de Joseph Torres Eiximeno, antes Abargues, año 1792*. Ho reporta parcialment Cardona i Ivars, J.J. & Cardona Ibáñez, M.J. (2006), *Els noms de lloc de Benissa. Fonts per al seu estudi*, Benissa, p. 11, i agraïm a J.J. Cardona que ens haja facilitat la cita completa. La mateixa notícia apareixia ja, segons ens informa aquest autor, en el testament que el pare de l'anterior, Joan Torres Eiximeno, va fer el 5 de setembre del 1768 davant el notari de Benissa Josep Martínez Colomer. En l'Amillament de Benissa de l'any 1898 el Tros de la Sénia continuava com a propietat d'aquella família, concretament de Joaquim Abargues Domènech (Cardona i Ivars, J.J. & Cardona Ibáñez, M.J. (2006), *Els noms de lloc...*, p. 157).
- 10 Sobre el tema vegeu Banyuls i Pérez, A. & Pastor i Crespo, J. (2005), "Les cases de Tros a Benissa (La Marina Alta): els orígens d'una arquitectura per a la transformació agrària del territori al set-cents", *Canelobre* 49: 101-121.
- 11 Doctor en lleis, emparentat a més a més amb l'il·lustrat d'Oliva Gregori Mayans i Ciscar, Joseph Torres Eiximeno (antes Abargues) va canviar els seus cognoms Avargues Sala pels de Torres Eiximeno per a poder percebre l'herència que li havia deixat el seu avantpassat Josep Vicent Torres Eiximeno, un benisser resident a València que va participar com a general del Regiment de la Mare de Déu dels Desemparats en la batalla

- de Barcelona del 1714, i que va morir a Viena en la cort de l'arxiduc Carles d'Àustria. Sobre el personatge vegeu Pastor i Fluixà, J. (2005), *Les baronies de Calp, Benissa, Teulada i Altea*, Calp, pp. 481-482, i Cardona i Ivars, J.J. (2011), *Diccionari benisser*, ICAJGA, Alacant, pp. 14-15.
- 12 La notícia del jaciment està en Crespo Mas, T. (2008), "Apunts sobre els patrons d'ocupació territorial en les èpoques romana i andalusina al terme de Benissa. Una comparació panoràmica des de l'arqueologia i la toponímia", *Revista de festes de Moros i Cristians de Benissa 2008*, p. 72 i 74, n. 2.
  - 13 Sobre la torre de la casa de Tros de les Calcides vegeu Banyuls i Pérez, A. & Pastor i Crespo, J. (2005), "Les cases de Tros a Benissa...", p. 104-106.
  - 14 Sobre el Molí del Quisi vegeu Banyuls i Pérez, A. (1993), "Aigua, tecnologia i arquitectura: el molí del Quisi", *Llibre de festes de Benissa 1993*, Benissa, i Banyuls i Pérez, A. (2009), *Projecte de Rehabilitació i Musealització del Molí Hidràulic Medieval del Quisi*, Ajuntament de Benissa. Sobre la importància de les torres de molins en el poblament rural medieval, vegeu l'Informe-memòria sobre els valors històrics i arquitectònics del conjunt hidràulic del Molí medieval del Quisi a Benissa (La Marina Alta), p. 20-24, elaborat per Antoni Banyuls i Pérez (2011, Ajuntament de Benissa-Universitat d'Alacant).
  - 15 Sobre la qüestió vegeu Banyuls i Pérez, A. & Crespo Mas, T. (2010), "La torreta de Canor (Benissa, País Valencià). Una torre d'alqueria dels ss. XII-XIII", *Recerques del Museu d'Alcoi*, 19: 125-136.
  - 16 Ferrer Ausina, J. (2014), "Uns plànols de Benissa del 1900 i el 1938. Anàlisi de la toponímia i el paisatge agrícola", *Llibre de festes de Benissa 2014*, Benissa. Agraïm a Josep Ferrer que ens haja permès consultar els mapes abans de la seua publicació.
  - 17 La transcripció amb símbols fonètics seria la següent: kóma de la tɔɾɛ > kóma de la tɔɾ > kóma de la tɔɾj > kóma'la tɔɾj > kómalatɔɾj. Nosaltres hem partit de la idea que la "o" de "torre" ja fóra pronunciada, des d'un principi, com una "o" oberta; Felip Cardona ens proposa, en canvi, una altra possibilitat ben suggerent: que la "o" tancada de torre s'haguera convertit en "o" oberta després que s'haguera incorporat la "i" final a "tori", en virtut de la "norma" fonètica segons la qual totes les paraules planes que acaben en "i" (com dimoni, binomi, testimoni, matrimoni, Antoni, idoni, etc.) farien la "o" de la sil·laba anterior oberta. Com una evolució "lògica", per tant, la "tórre" hauria esdevingut amb el temps la "tòri".
  - 18 El document deia així: "dins dit lloc noya castell algú, mes de una **terra** antiga questava del temps de ans de la població del dit lloch de Calp" (ARV. Reial Audiència. Procesos part 2º, lletra S, exp. 495, f. 18r. La negreta és nostra). Sobre la qüestió de les guardes i la capitalitat, vegeu Llopis Bertomeu, V. (1953), *Calpe*, Calpe, pp. 73-79, i especialment Pastor i Fluixà, J. (1986), *Les Guardes i la Capitalitat*, Premis 25 d'abril, Benissa.
  - 19 Arxiu Parroquial de Benissa, *Llibre de lus Sepelendi*, reportat en Cardona i Ivars & Cardona Ibàñez, 2006: 65. Cardona Ibàñez (2006), *Els noms de lloc...*, p. 65. En J.J. Cardona Ivars (2010), *Propietat i explotació de la terra a Benissa (s. XVII-XX)*, Riurau Ed., Benissa, p. 66, l'autor recull, així mateix, que l'any 1751 Comalatori i altres propietats van ser comprades per la parròquia a Joan Ivars i Antoni Perles.
  - 20 Cavanilles, A.J. (1797), *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, t. II, Imprenta Real, Madrid, pp. 231-232. La negreta és nostra.
  - 21 Cavanilles, A.J., *Diario de excursiones del viaje a Valencia*, Archivo del Real Jardín Botánico, leg. XIII, 7,1, fol. 46r.
  - 22 Cavanilles, A.J., *Diario de excursiones del viaje a Valencia*, Archivo del Real Jardín Botánico, leg. XIII, 7,1, fol. 47a. Els agraïments els feia en Cavanilles, A.J. (1797), *Observaciones...*, p. 226, n. 1.